

Marija Aleksić Čevrljaković

Zavod za zaštitu spomenika kulture u Kraljevu

alexazunjic@gmail.com

<https://orcid.org/0009-0000-9752-3593>

Stvaranje mesta: identiteti oblikovani materijalnim ostacima prošlosti Primer Starog grada u Užicu

„Jedna fizička tačka u univerzumu postaje mesto, koje ima neki smisao za ljude, tek kada se u nje ga upišu istorija ili utopija, doživljaj opasnosti ili sigurnosti, identitet ili sećanje; iako svako mesto ima svoju materijalnost, koja je relativno trajna i naizgled determinišuća, značenje mesta je nepostojano – fleksibilno, jer ne mora biti isto od čoveka da čoveka, promenljivo je, jer se menja vremenom.“

Spasić i Backović 2017: 25–26.

Apstrakt: Uprkos zadatim materijalnim odlikama prostora, značenja i vrednosti jednog mesta su promenljive i fleksibilne, a uslovljene su kulturom, odnosno društvom i njegovim vrednostima. Vežanost za mesto pomaže građenju osećaja sigurnosti i pripadnosti zajednici, a ujedno i ocrta granice grupe. U ovim procesima formira se identitet mesta. Da identitet mesta nije nepromenljiv, pokazaću kroz priču o nastanku, razvoju i rehabilitaciji Starog grada u Užicu. Lokalna samouprava, iako bez jasnog teorijskog uporišta i strategije, prepoznala je Stari grad kao nedovoljno iskorišćen lokalni resurs čijom rehabilitacijom i promocijom se može izgraditi pozitivan imidž grada i kreirati novi identitet mesta. Izdvajanjem i veličanjem srednjovekovnog perioda u razvoju Grada, samouprava je pokazala da se savremeni srpski identitet još uvek potvrđuje afirmacijom materijalnih svedoka tog perioda. U potpunosti naturalizovan narativ o organskoj povezanosti moderne nacije i srednjovekovnog nasleđa zapravo je pokazatelj delovanja autorizovanog diskursa o nasleđu i uticaju države i stručnjaka na odnos koji zajednica gradi prema prošlosti.

Ključne reči: *Stari grad Užice, graditeljsko kulturno nasleđe, identitet, mesto, rehabilitacija*

Priznajući da je svako živo biće jedinstveno i da identitet svakog pojedinca čine elementi ili atributi koji ga razlikuju od drugih, u radu ću se baviti društvenom dimenzijom identiteta (Howard 2000, 369), koji je zajednički stanovnicima jednog mesta. Ideja rada je da identitet nikada nije unapred dat, odnosno nepromenljiv, niti se može smatrati završenim. Cilj je da ukažem na koji način mesto, odnosno izgrađeni elementi u prostoru utiču na kreiranje identiteta stanovnika jednog mesta. Uprkos materijalnim odlikama mesta koje mogu biti unapred date ili nasleđene, značenja ili vrednosti jednog mesta su promenljive, fleksibilne, a zavisne su od kulture, odnosno društva i njegovih vrednosti (Smith 2006, 13; Gieryn 2000, 463). Da odnos prema prostoru nije predefinisani i nepromenljiv, pokazaću kroz priču o nastanku, razvoju i rehabilitaciji Starog grada u Užicu.

Užički grad sa podgrađem smešten je na stenovitom grebenu koji se uzdiže iznad leve obale reke Đetinje. Stenoviti greben ujedno predstavlja poslednju tačku klisure Đetinje i ulazak reke u mirniji tok. Utvrđenje dominira modernim gradom, kao i magistralnim putem koji Srbiju povezuje sa turističkim centrom na Zlatiboru, a zatim i susednim državama Bosnom i Hercegovinom i Crnom Gorom. Užički grad sa podgrađem je složenica nastala prilikom donošenja rešenja o stavljanju grada pod zaštitu države 1949. godine (Rešenje 1949). Stanovnici modernog Užica ostatke utvrđenja nazivaju Starim gradom. Budući da se rad bavi pitanjima kreiranja modernih identiteta stanovnika, zasnovanih na izgrađenim vrednostima prostora, ja ću upotrebljavati lokalni termin.

Identitet zasnovan na mestu

Stari grad nikada nije predstavljao samo skup zidanih struktura namenjenih odbrani. U različitim vremenskim periodima ljudi su mu davali različita značenja, tako je u drugoj polovini 14. veka izabran da bude mesto spasa, ali je postao mesto poraza i predaje Nikole Altomanovića, srednjovekovnog srpskog velmože. Turcima je vekovima bio sigurno uporište i simbol dominacije, dok je hrišćanima predstavljao izvor zla i nesigurnosti. Za modernu srpsku državu Stari grad predstavlja deo materijalnog kulturnog nasleđa (Zakon 2021, čl. 3, 13 i 14), a stručnjacima je predmet istraživanja (Valeta 1992, čl. 1).

Iako prostor postoji kao apstraktna geometrija koja se može izraziti razdaljinama, veličinom, oblicima ili strukturom, u radu ću istraživati vrednosti i značenja koja zajednice u svojim svakodnevnim radnjama pripisuju njegovim delovima. U osnovi istraživanja je ideja da zajednice ne sagledavaju prostor kao univerzalnu, neutralnu niti bezvremenu scenografiju za ljudske radnje (Babić 2007, 73). Prirodno okruženje postaje mesto kada se ispuni ljudima, njihovim radnjama, doživljajima, sećanjima i vrednostima (Gieryn 2000: 463, 467). Ljudi stvaraju odnose prema objektima u skladu sa značenjima koja im pripisuju, a ne prema njihovim konkretnim svojstvima (Howard 2000, 371).

Doživljaj nekog mesta jedinstven je za svakog pojedinca, ipak, studije su pokazale da je stvaranje osećaja za mesto povezano sa društvenom interakcijom, kao i da je društveno oblikovan i uslovljen proces (Gieryn 2000: 481). Značenja koje pridajemo mestima su uvek u različitom stepenu ugrađena u istorijsko ili kulturom uslovljeno razumevanje terena (Gieryn 2000, 472). Dakle, stanovnici koji naseljavaju određeno mesto imaju zajedničke, odnosno deljene asocijacije vezane za mesto ili njegove izgrađene delove. Zajedničke asocijacije ili iskustva stvaraju osećaj pripadnosti oblikujući zajednicu. Vežanost za mesto pomaže građenju osećaja sigurnosti, ocrtaiva granice grupe i potpomaže stvaranje zajedničkih sećanja uprkos protoku vremena (Gieryn 2000, 481). U procesima definisanja ko smo mi kao stanovnici jednog mesta formira se identitet mesta. Identitet zasnovan na mestu (ukorenjenost) (Petrović i Toković 2018, 123) je zasnovan u svesti, navikama i sećanjima. Osećaj pripadnosti jednom mestu ili osećaj za mesto zasnovan je na društveno uslovljenim interpretacijama i verovanjima koja pojedinci ili zajednice imaju o određenoj lokaciji (McDowell 2008, 38).

Graditeljsko kulturno nasleđe,¹ prepoznato i zaštićeno od strane države, kao deo izgrađenog i javnog prostora može predstavljati deo prepoznatih i usvojenih simbola mesta (Spasić i Backović 2017, 28–29), čineći mesto jedinstvenim i prepoznatljivim kako od strane stanovnika tako i posetilaca (Spasić i Backović 2017, 22). U literaturi se koristi termin urbani simbol umesto simbol mesta. Budući da je u Srbiji teško povući granicu između grada i šireg ruralnog prostora koji ga okružuje, smatram da je termin simbol mesta adekvatniji. Autorke knjige *Gradovi u potrazi za identitetom* (Spasić i Backović 2017) takođe ističu da termin grad u Srbiji ima drugačije značenje u odnosu na urbane prostore zapadnog sveta. Iako u suštini gradska naselja, naši gradovi imaju relativno kratke istorije kao naselja relevantnih veličina i okruženi su ruralnim područjima za koja su tradicionalno vezani mnogostrukim odnosima (Spasić i Backović 2017, 35). Užice je, tako, neraskidivo povezano sa širim zlatiborskim regionom, delimično kao administrativni centar, ali naročito zbog priliva stanovništva iz manjih mesta regiona i sa sela. Posledicu kontinuiranih migracija selo – grad, grad – metropola (Beograd, inostranstvo) predstavlja mali procenat stanovnika koji se mogu odrediti da su već generacijama Užičani.

U periodu tranzicije i promena društvenog sistema tokom devedesetih godina 20. veka, gradovi u Srbiji delimično su ili potpuno izgubili postojeće identitete izgrađene tokom socijalističkog perioda. Iako centar regiona početkom 21. veka, Užice nije imalo jasno uobličen unutrašnji niti spoljni identitet.

¹ Termin graditeljsko nasleđe obuhvata ne samo monumentalna dela arhitekture, stara gradska jezgra ili grupe građevina, već i infrastrukturne objekte (vodovode, mostove itd), kao i objekte ili grupe objekata koji se nalaze pod zemljom i koji spadaju u domen izučavanja arheologije (Nenadović, 1980: 10; Marasović, 1983: 10).

Istraživanja sprovedena u 21. veku pokazala su da materijalni simbolizam u Užicu nije razvijen i da grad nije prepoznao niti neguje identitet koji počiva na materijalnim simbolima, koji ga čine prepoznatljivim i jedinstvenim u odnosu na druga mesta. U želji da povrati poljuljano samopouzdanje gradu, ali i kreira lokalni brend koji će kao tržišni (turistički) proizvod privući posetioce i doprineti ekonomskom razvoju mesta, predstavnici lokalne vlasti izdvojili su i prepoznali Stari grad kao nedovoljno iskorišćen lokalni resurs. Iako bez jasnog teorijskog uporišta i razrađene strategije, realizacija projekta rehabilitacije Starog grada trebalo je da izgradi ili učvrsti odnos stanovnika prema Gradu i formira unutrašnji identitet, ali i pomogne u kreiranju pozitivnog imidža grada (Dragičević-Šešić 2009, 25; Cvetičanin 2012, 157).

Zapažanja i zaključci predstavljeni u radu kombinacija su rada na terenu, korišćenja dostupne stručne literature o Starom gradu i savremenom Užicu, kao i analize sadržaja dostupnih na internetu. Osnovu za moja zapažanja predstavlja aktivno učešće u procesima koji su doveli do rehabilitacije Starog grada. Kao stručni saradnik Zavoda za zaštitu spomenika kulture u Kraljevu, učestvovala sam na nekim od sastanaka koje je lokalna samouprava organizovala sa ciljem realizacije projekta. U radu prenosim tok događaja i najbitnije zaključke, budući da zapisnici nisu vođeni niti je bilo zvaničnih izveštaja sa rezultatima sastanaka. Svesna da moja sećanja mogu biti subjektivna, koristim samo najbitnije detalje koji mogu biti potvrđeni stanjem na terenu. Značajnu pomoć u razradi teze predstavljaju rezultati socioloških istraživanja sprovedenih kroz projekat *Izazovi nove društvene integracije u Srbiji: koncepti i akteri*, potprojekat *Karakteristike teritorijalnog kapitala u Srbiji: strukturni i delatni potencijal lokalnog razvoja*.² Projekat je obuhvatao analizu lokalnih identiteta zasnovanih na mestu unutar osam lokalnih samouprava srednje veličine u Srbiji. Grad Užice predstavlja jednu od analiziranih sredina. Budući da su intervjui i anketiranje u Užicu završeni pre otpočinjanja projekta rehabilitacije Starog grada, odnosno 2013. godine, objavljeni rezultati predstavljaju dobru osnovu za analizu zatečenog stanja i promena koje su usledile nakon početka projekta.

Projekat rehabilitacije Starog grada pratila je pojačana komunikacija gradske uprave sa medijima i na internet portalima. Sedam godina nakon početka projekta, internet portali i arhive vesti predstavljaju dobru bazu podataka i sve-doćanstvo kako se kreirao i menjao odnos prema Starom gradu. Kreiranje mesta

² Projekat je finansiran sredstvima Ministarstva prosvete, nauke i tehnološkog razvoja Republike Srbije, nosilac projekta bio je Institut sa sociološka istraživanja Filozofskog fakulteta Univerziteta u Beogradu (Spasić i Backović 2017: 7–8). U okviru projekta vršena su istraživanja u osam gradova srednje veličine u Srbiji (Užice, Sombor, Kragujevac, Zaječar, Leskovac, Šabac, Novi Pazar i Zrenjanin). Kao rezultat istraživanja, objavljene su dve knjige: *Gradovi u potrazi za identitetom* (Spasić i Backović 2017) i *Gradovi u ogledalu: između identiteta i brend imidža* (Petrović i Toković 2018).

u savremenom tehnološkom društvu ne odvija se samo u realnom fizičkom prostoru. Mesto se stvara društvenom interakcijom i u kiberprostoru (Ristić, Pajvančić Cizelj i Marinković 2014, 31). U savremenom društvu, dostupni sadržaji ili zvanične prezentacije o jednom gradu imaju veliki uticaj na doživljaj prostora i stvaranje osećaja za mesto (Lenarčić 2014, 42; Spasić i Backović 2018: 23). Internet sajtovi najčešće predstavljaju prvi dodir posetioca sa nekim prostorom, oni takođe predstavljaju svedočanstvo o tome kako zajednica i odgovorni pojedinci doživljavaju prostor i kako žele da ga drugi vide (kreiranje identiteta i spoljnog imidža grada).

Stari grad – nastanak, razvoj, napuštanje

Ime Užice u Dubrovačkim arhivima prvi put je zabeleženo 1329. godine kao naziv srednjovekovnog trga sa naseljem. Utvrđeni grad pominje se tek u spisu sa početka 17. veka *Kraljevstvo Slovena* (1601) Mavra Orbina (1563–1610). Pisac je, opisujući prilike u Srbiji u drugoj polovini 14. veka, naveo da se, izdan od svojih saveznika, oblasni gospodar Nikola Altomanović (1348 – posle 1376) sklonio u „svoj tvrđi grad“, gde ga je opseo knez Lazar (oko 1329–1389). Nakon predaje Nikole Altomanovića (1373), tvrđava je zajedno sa okolinom postala posed kneza Lazara (Popović 1995, 12–13). Arheološkim istraživanjima potvrđeno je da je prostor Starog grada bio u upotrebi tokom druge polovine 14. veka (Vukadin i Minić 1980, 305–306). Budući da je u prvom popisu Smederevskog sandžaka (1467) Užice navedeno kao selo, smatra se da u gradu nije bilo posade odmah nakon pada Despotovine (1459). Prodori austrijske vojske duboko unutar Balkanskog poluostrva prinudile su Osmansko carstvo da ojačava stara srednjovekovna utvrđenja. Tvrđava je mogla dobiti posadu oko 1480. godine, kada se obnavljaju i druga utvrđenja u unutrašnjosti evropskog dela Osmanskog carstva (Popović 1995, 100–104). Užička tvrđava odigrala je značajnu ulogu prilikom austrijsko-turskih sukoba tokom 17. i 18. veka. Tokom ova dva veka utvrđenje je više puta osvajano (1688, 1737–1738) (Popović 1995, 122–146).

Početak 19. veka obeležio je ustanak srpskog naroda u Smederevskom sandžaku (1804). Tvrđava je kratko bila u ustaničkim rukama (1805, 1807–1813). Drugi srpski ustanak (1815) i pobeđe Srba nisu doveli do značajnijih promena za tvrđavu (Popović 1995, 169–187). Transformacije su se dešavale u varošici koja se razvijala u dolini ispod tvrđave. U tursku varoš doseljavalo se sve više Srba, ali za razliku od drugih varoši na prostoru sandžaka, Užice i nakon 1830. (hatišerif kojim Srbija postaje autonomna kneževina) ostaje podeljena varoš i carska tvrđava (Popović 1995, 193). Naseljavanje Srba bilo je očigledan znak promena, ali se turska posada nije mirila sa novonastalom situacijom. Srpski deo varoši i okolina Užica više puta su paljene od strane posade, trgovci i putnici

presretani, a stanovništvo hapšeno ili ubijano bez povoda (Popović 1995, 190–192, 196–200). Nesigurnost i stalne čarke dovele su do iseljavanja Srba iz varoši (1832). Knez Miloš naredio je da se srpski živalj ne vraća u varoš, već da se trajno iseli u susednu Požegu. Srbi su se vratili u Užice nakon tri godine, posredovanjem i garancijama beogradskog vezira (Popović 1995, 193–194).

Tvrđava je srpskom stanovništvu predstavljala pretnju, ali je za muslimanski živalj simbolizovala sigurnost. Sve se promenilo nakon dogovora u Katlidži (*Protokol o pitanju Srbije potpisan u Konstantinopolju 1862. godine*). Na mirovnoj konferenciji između Velikih sila i Osmanskog carstva dogovoreno je da se turske posade iz Srbije ise, a da se „šančevi, zidine, kapije i objekti“ poruše i nivelišu (Randelović i Đorđević 2010, 119). Vest o dogovoru naišla je na jako protivljenje posade tvrđave, otpočelo je granatiranje varoši, nakon čega je usledio kontranapad. Muslimansko stanovništvo je primorano da se povuče u tvrđavu, a njihov deo varoši je u potpunosti spaljen. Nakon što su stigli izaslanici Porte, posada se predala, a zatim se iz Užica tokom 10 dana iselilo muslimansko stanovništvo. Utvrđenje je minirano početkom 1863. godine. Arheološka istraživanja su pokazala da je miniran prostor ulazne kapije, glavne kule citadele, kao i deo natkrivenog prolaza ka vodenoj kuli, čime je utvrđenje onesposobljeno za borbu (Popović 1995, 200–204).

Slika 1: Stari grad, stanje pre početka projekta rehabilitacije u 21. veku. Dokumentacija Turističke organizacije Užica.

U tvrđavu, a njihov deo varoši je u potpunosti spaljen. Nakon što su stigli izaslanici Porte, posada se predala, a zatim se iz Užica tokom 10 dana iselilo muslimansko stanovništvo. Utvrđenje je minirano početkom 1863. godine. Arheološka istraživanja su pokazala da je miniran prostor ulazne kapije, glavne kule citadele, kao i deo natkrivenog prolaza ka vodenoj kuli, čime je utvrđenje onesposobljeno za borbu (Popović 1995, 200–204).

U monografiji *Užički grad* autor Marko Popović, opisujući prostor, navodi da je „breg sa ostacima bedema gotovo organsko sraslim sa živopisnim stenovitim predelom“ (Popović 1995, 204). I zaista, neuvežbanom oku bilo je potrebno napora da prepozna i odvoji ostatke bedema i kula od stenovite podloge koja se uzdiže nad Đetinjom (Slika 1).³ Na početku konzervatorsko-istraživačkih radova 1973. godine ostaci bedema, kao i drugih zidanih

³ U radu je korišćena foto-dokumentacija Zavoda za zaštitu spomenika kulture u Kraljevu (Slike 3, 4, 5, 6 i 7), kao i Turističke organizacije Užica (Slike 1, 8 i 9). Zahvaljujem se Turističkoj organizaciji Užica na ustupljenim fotografijama.

Slika 2: Uziče, tvrđava i varoš, 1860. Kanić, Feliks. 1985. *Srbija: Zemlja i stanovništvo od rimskog doba do kraja XIX veka*, knj. 1, Beograd: Srpska književna zadruga i Rad, 501.

struktura unutar grada, bili su u izuzetno trošnom stanju (Đorđević 1980, 336–339). Iako je Stari grad delimično miniran 1863. godine, njegov izgled u 20. veku više je posledica delovanja lokalnog stanovništva nego miniranja (Popović 1995, 204).

„...Srbi su požurili da razore tvrđavu, odvučene su ogromne količine građevinskog materijala, i da nije one moje skice iz maja 1860. teško da bi se dalo zamisliti kako je izgledala najzanimljivija turska varoš u Srbiji.“ (Kanić 1985, 510) (Slika 2)

Rehabilitacija Starog grada u 20. veku

Organizovani sistem zaštite kulturnog nasleđa u Republici Srbiji stvara se tek nakon Drugog svetskog rata (1947), osnivanjem Zavoda za zaštitu i naučno proučavanje spomenika kulture Narodne Republike Srbije (sada Republički zavod za zaštitu spomenika kulture). *Zakon o zaštiti kulturnih dobara i prirodnjačkih vrednosti* usvojen je 1948. godine (Tomić 1958, 84). Nakon usvajanja zakona, doneta su rešenja kojima se „pokretni i nepokretni predmeti ili zbirke predmeta od istorijskog, arheološkog, kulturno-istorijskog, umetničkog, etnografskog ili sociološkog značaja“ (Tomić 1958, 92) stavljaju pod zaštitu države. Na teritoriji zapadne Srbije, rešenja su u prvom talasu dobili značajni sakralni kompleksi

izgrađeni tokom srednjeg veka i utvrđenja. Užički grad sa podgrađem „stavljen je pod zaštitu države“ 1949. godine.⁴ U proglašenju Užičkog grada se navodi da je „grad podignut još u srednjem veku“ i da je „igrao značajnu ulogu u istoriji našeg naroda za vreme turske vladavine“ (Rešenje 1949).

Osnivanjem regionalnih zavoda, sistem zaštite postaje znatno aktivniji. Nakon osnivanja Zavoda za zaštitu spomenika kulture u Kraljevu (1965) počinje priprema za izvođenje konzervatorskih i istraživačkih radova na najznačajnijim srednjovekovnim spomenicima. Kraljevački zavod je za nepune dve decenije izveo istraživačke, a zatim i konzervatorske radove na tvrđavama Maglič, Stalać, Koznik i Užice (Grujović Brković 2015, 12–13). U skladu sa novom zakonskom regulativom, usvojenom sedamdesetih godina 20. veka, Užički grad je 1979. godine kategorisan kao dobro od velikog značaja (Odluka 1979).

Sredinom osamdesetih godina 20. veka završeni su konzervatorski radovi. U jednom kratkom trenutku postojale su lokalne inicijative da se gradu pruži privremena funkcija letnje pozornice. Međutim, od ove ideje se odustalo zbog skučenosti prostora. Iako smešten neposredno uz moderno jezgro grada Užica, na dvadesetak minuta lagane šetnje asfaltnim putem od centralnog gradskog trga, Stari grad je 21. vek dočekao zapušten. Usled neodržavanja, deo konzerviranih zidina je propao, niži delovi srednjeg i ceo donji grad zarasli u rastinje, a zidovi citadele i laguma bili su prekriveni grafitima (Slike 3, 4 i 5).

Slika 3: Stari grad, unutrašnjost citadele (zima 2016–2017. godine), pre početka konzervatorskih radova. Dokumentacija Zavoda za zaštitu spomenika kulture u Kraljevu.

⁴ U istom periodu (1947–49) pod zaštitu države stavljena su i utvrđenja Jeleč, Ras, Stalać, crkva Lazarica sa Kruševačkim gradom, Koznik i Maglič.

Postavlja se pitanje zašto je i na koji način došlo do ovakvog lošeg stanja, naročito ako imamo u vidu status Starog grada, uklopljen u autorizovani narativ (Smith 2006), koji je podržan međunarodnim dokumentima i domaćim zakonodavstvom. Međunarodna dokumenta pretpostavljaju ili svojim tonom naglašava-

Slika 4: Stari grad, konzervirane strukture srednjeg grada (zima 2016–2017. godine), pre početka konzervatorskih radova. Dokumentacija Zavoda za zaštitu spomenika kulture u Kraljevu.

Slika 5: Stari grad, unutrašnjost glavne kule citadele (zima 2016–2017. godine), pre početka konzervatorskih radova. Dokumentacija Zavoda za zaštitu spomenika kulture u Kraljevu.

vaju da postoji prirodan odnos prema materijalnim ostacima prošlosti, koji se nazivaju kulturno nasleđe (Valeta 1992, čl. 1). Sve međunarodne konvencije, bilo da su nastale radom Uneska ili Saveta Evrope, iznose slične stavove vezane za odnos ljudi i nasleđa:

„...Smatrajući da je čuvanje kulturnog nasledstva od velike važnosti za sve narode sveta.“ (Hag 1954, Preambula)

„...Ljudi postaju sve više svesni jedinstva ljudskih vrednosti i posmatraju drevne spomenika kao zajedničko nasleđe.“ (Venice 1964, Preambule)

„...od kolikog je značaja za sve narode sveta očuvanje tih jedinstvenih i nezamenjivih dobara.“ (Pariz 1972, Preambula)

„...arhitektonsko blago... je neprocenjivo svedočanstvo o našoj prošlosti, kao i zajedničko bogatstvo svih Evropljana.“ (Granada 1985, Preambula)

Kasnija dokumenta još jače naglašavaju odnos zajednice i nasleđa, ističući „potrebu da se ljudi i ljudske vrednosti nađu u središtu proširenog i transverzalnog koncepta kulturnog nasleđa... Svesne prava svakog pojedinca da se, poštujući prava i slobode drugih, angažuje u pogledu kulturnog nasleđa prema sopstvenom izboru, kao vid prava da se slobodno uključi u kulturni život utvrđenog... Svesne potrebe da se svaki pojedinac uključi u stalni proces definisanja i upravljanja kulturnim nasleđem ...smatraju da je sve kulturno nasleđe jednako“ (Faro 2005, Preambula).

Položaj Starog grada, njegova blizina modernom naselju i činjenica da je prepoznat kao značajan deo kulturnog nasleđa trebalo je da obezbede kontinuiranu brigu države, podržanu inicijativama civilnog sektora. Zapuštenost grada ukazuje na više problema. Najočigledniji problem je loše funkcionisanje ili koordiniranost državnih organa koji nisu odredili korisnika prostora, koji bi obezbedio kontinuirano održavanje i definisao stalnu ili povremenu namenu Starom gradu. Nepostojanje lokalnih inicijativa, dovoljno jakih da pokrenu lokalnu samoupravu, ukazuje da prosečan stanovnik grada nije bio zainteresovan za prostor Starog grada. Deo stanovnika svakako je izgradio odnos prema Starom gradu, ali taj procenat nije bio dovoljan – što će istraživanja i pokazati – kako bi grad postao deo deljene mentalne slike savremenog Užica.

Rehabilitacija Starog grada u 21. veku

Druga decenija 21. veka označava početak niza promena u prostoru na kome se nalazi Stari grad. Ove promene u suštini podrazumevaju procese rehabilitacije i preoblikovanja identiteta savremenog grada oslonjenog na materijalne ostatke iz prošlosti.

„Na osnovu ostatka bedema, uz pomoć raspoložive izvorne građe, i poređenjem sa drugim fortifikacijama tog vremena, moguće je u celini zamisliti prvobitni konstruktivni sklop citadele Užičkog grada“ (Popović 1995, 63). Inicijativu za rehabilitaciju prostora Starog grada pokrenula je lokalna samouprava Užica

početkom 2016. godine. Ozbiljnost i istrajnost da se zamišljeno ostvari započela je čišćenjem Grada, koji su lokalne institucije, uduženja i stanovnici u celosti raščistili za nekoliko dana. Radi efikasnije realizacije projekta, predstavnici lokalne samouprave organizovali su redovne sastanke radnog tima. Struktura radnog tima je bila promenljiva, ne samo kada su u pitanju institucije, već i pojedinci koji su učestvovali u njegovom radu. Realizacija projekta podrazumevala je pregovore zainteresovanih strana, usklađivanje ideja ili odustajanje od nekih. Iako maglovita na početku, na sastancima je ubrzo istaknuta ideja predstavnika lokalne samouprave da rehabilitacija podrazumeva rekonstrukciju *tvrđave Nikole Altomanovića*. Obnavljanje srednjovekovnog utvrđenja značilo bi zanemarivanje svih kasnije nastalih struktura i negiranje razvoja jednog prostora u periodu od četiri veka. Ono što je stručnjacima Zavoda bilo neshvatljivo, predstavnicima lokalne samouprave je delovalo krajnje jednostavno. Na kraju je postignut kompromis da se projektom rekonstrukcije utvrđenju vrati, najvećim delom, srednjovekovna spoljna vizura dok će sve strukture nastale u turskom periodu u unutrašnjosti citadele biti konzervirane i prezentovane posetiocima. Budući da nije bilo dovoljno podataka za rekonstrukciju srednjovekovnog izgleda glavne kule, rekonstruisana je kula sa dve etaže iz 1737. godine, koja je po svom izgledu bila najbliža originalnoj srednjovekovnoj (Popović 1995, 82–85, 108–109).

U periodu od 2017. do 2022. godine na prostoru Starog grada izveden je projekat konzervacije zidanih struktura (Slika 6),⁵ istražen je prostor ulazne kapije i

Slika 6: Stari grad, unutrašnjost citadele (novembar 2017. godine), izgled nakon završetka prve faze projekta konzervatorskih radova. Dokumentacija Zavoda za zaštitu spomenika kulture u Kraljevu.

⁵ Zavod je u periodu od 2017–2021. godine izvršio kompletnu rekonzervaciju ostataka utvrđenja. Rukovodilac projekta bio je arhitekta Rajko Čubrić, konzervator savetnik Zavoda za zaštitu spomenika kulture u Kraljevu.

Slika 7: Stari grad u toku izvođenja radova na rekonstrukciji citadele. Dokumentacija Zavoda za zaštitu spomenika kulture u Kraljevu

prilaznog mosta,⁶ izrađen je i izveden projekat idealne rekonstrukcije citadele.⁷ Izrađeni su i projekti vizitorskog centra i novog prilaza Gradu sa magistralnog puta, koji još uvek nisu realizovani. Najvidljiviji proizvod rehabilitacije je obnovljena citadela sa glavnom kulom (Slika 7). Iako je projekat još uvek u toku, Stari grad je otvoren za javnost. Za upravljača je izabrana Turistička organizacija. Turistički vodič dostupan je u samom Gradu.⁸

U pregovorima u kojima je Zavod za zaštitu spomenika kulture u Kraljevu učestvovao, predstavnici lokalne samouprave su isticali da Stari grad predstavlja dominantni marker u prostoru, ponos Užice, svedočanstvo prkosa i razvoja grada kroz vekove. Dodatno je isticano da Grad, zbog svog zanimljivog izgleda, ima mogućnost privlačenja velikog broja turista u Užice, a samim tim predstavlja razvojni resurs modernog naselja i njegove neposredne okoline. Iako retorika lokalne samouprave nije oslikavala situaciju na terenu, treba naglasiti da članovi lokalne samouprave predstavljaju izabrane predstavnike građana koji imaju mandat da kreiraju i sprovode lokalne politike i usmeravaju razvoj savremenog mesta.

⁶ Arheološka istraživanja su izvedena 2018. godine. Rukovodilac istraživanja bila je Marija Aleksić Čevrljaković, konzervator istraživač savetnik Zavoda za zaštitu spomenika kulture u Kraljevu.

⁷ Radovi na rekonstrukciji izvedeni su 2020–2021. godine prema projektu arhitekta dr Emilije Nikolić, naučnog saradnika Arheološkog instituta SANU. Idejni projekat je izrađen uz konsultacije sa dr Markom Popovićem. Projekat je izrađen na osnovu rezultata arheoloških istraživanja, dokumentacije (karte, opisi i izgledi) koja se čuva u Ratnom arhivu u Beču i opisa i crteža putopisaca koji su posetili Užice (Popović 1995, 14–46).

⁸ <https://uzice.rs/novo-radno-vreme-staparka-i-starog-grada/>, objavljeno 05.10.2022. godine.

Rehabilitacija Starog grada deo je kulturne politike vođene ekspertski, sa vrha, ali je zasnovana na deljenom osećaju lokalnih aktera o životu u gradu sa narušenim identitetom. Proces koji su u prethodnih 30 godina doveli do krize postojećih identiteta i gubitka izgrađenog odnosa prema vrednostima prostora, upravo su otvorili mogućnosti za kreiranje novih veza.

Identitet – Užice kao Titovo

Dana 8. jula 1946. godine Gradski narodni odbor je doneo odluku da Užice promeni svoj naziv u Titovo Užice. Stanovnici Užica su o tome obavesteni uz obrazloženje da je grad „bio prva metropola u Narodno-oslobodilačkoj borbi. U njemu se počela stvarati današnja moćna Federativna Narodna Republika Jugoslavija. U našem gradu, naši narodi su prvi put čuli za ime TITO“.⁹

Prethodne rečenice najbolje oslikavaju krizu kroz koju je Užice prošlo raspadom države i u periodu tranzicije krajem 20. veka. Gubitak velikih industrijskih giganta nije toliko uticao na grad kao što je uticao gubitak specijalnog statusa koji je Užice imalo u okviru Jugoslavije. Tokom Drugog svetskog rata, Užička republika (septembar – novembar 1941) je bila prva slobodna teritorija u okupiranoj Evropi. Nakon završetka rata, Titovo Užice je postalo „mitsko mesto“ jugoslovenskog socijalizma (Milivojević 2013). Titovo Užice je bilo jedan od najrazvijenijih i najnaprednijih gradova u zemlji. Raspadom države i sistema vrednosti vezanih za narodnooslobodilački pokret Užice gubi značaj, što se odrazilo i na stanovnike mesta. U periodu najveće krize kroz koju je prolazila država, sa glavnog gradskog trga uklonjen je spomenik Josipu Brozu Titu (1991), kod stanovnika popularno prozvan Gvozden. Naredne, 1992. godine Užice prestaje da nosi pridev Titovo. Kao i u drugim gradovima, lokalne samouprave su uklanjale socijalistička obeležja bez sprovođenja javne rasprave i istraživanja o odnosu stanovnika prema izgrađenim vrednostima prostora. Jednostranim potezima vlasti stanovnicima je simbolično ukinuto pravo na identitet.

Ipak, sećanje je preživelo kod dela građana (starija i srednja generacija) koji kao zlatni period u razvoju grada upravo prepoznaju doba socijalizma (Petrović i Toković 2018, 60). Danas ponovno povezivanje sa socijalističkom prošlošću, u očima lokalne samouprave, još uvek ne predstavlja mogućnost, jer podrazumeva odricanje od naprednog, evropskog, kapitalističkog modela (Petrović i Toković 2018, 43). Sa druge strane, dešavanja u posleratnom periodu obojena su i unutrašnjim konfliktima. U procesima izgradnje novog Titovog Užica staro građansko Užice izgubilo je svoj glas, utišani su ili zanemarivani tradicionalni identiteti naselja, lokalni resursi i veštine (Petrović i Toković 2018, 40).

⁹ <https://uzicanstveno.rs/uzicanstveno/kada-je-uzice-postalo-titovo/>, objavljeno 20.06.2018. godine.

Nagli raskidi sa prošlošću, bez odobrenja ili volje stanovnika, stvorili su zajednicu bez jasnog identiteta. Istraživanje sprovedeno 2013. godine pokazalo je da čak 42,9% ispitanika smatra da Užice nema simbol ili ne mogu da procene (Spasić i Backović 2017, 9, 57).¹⁰

Identitet – tvrđava kao ponos Užica

Preoblikovanje ili kreiranje novih identiteta naziva se ponovnim rađanjem mesta (Petrović i Toković 2018, 43), a to pretpostavlja postojanje jake samoidentifikacije zajednice sa mestom koje naseljava. Uspešni odgovori na postojeću krizu izazvanu raspadom države krajem 20. veka podrazumevali su sposobnost gradova da sprovedu urbanu regeneraciju u kojoj je kulturna strategija (planiranje) objedinjena sa socijalnom, ekonomskom i ekološkom strategijom razvoja jednog prostora. Iako se prepoznaje i jača ekonomska dimenzija materijalnih tragova prošlosti koji predstavljaju autentične i jedinstvene odlike jednog mesta, nasleđe se na prvom mestu sagledava kao glavni vektor identiteta, vrednosti i značenja za stanovnike jednog mesta (Petrović i Toković 2018, 22).

„...Iako nezadovoljni, Užičani se ne mire sa situacijom, već tragaju za izlazom. Užičani u skladu sa svojim identitetom (erski) veoma mnogo pričaju, njihovi intervjui su redovno dugi i sadržajni, imaju svoje mišljenje o svemu, često se za svoje stavove odlučno zalažu, razmišljaju, debatuju, pomalo se i prepiru, sa lokalnim vlastima, neistomišljenicima, sugrađanima, pa i samim sobom.“ (Spasić i Backović 2017, 62)

Istraživanja sprovedena tokom 2013. godine pokazala su da savremeno Užice nema jasno izgrađen identitet i da je grad utopljen u širi erski identitet zlatiborskog kraja (Petrović i Toković 2018, 60). Kulturno nasleđe, kao prepoznati simboli grada, pojavljuje se u relativno velikom broju odgovora, odnosno kod 25% ispitanika. Međutim, ovo je zbirni procenat, u kome dominiraju odgovori vezani za Trg partizana ili spomenike antifašističke borbe i Staru hidrocentralu. Stari grad se nalazi na trećem mestu (Spasić i Backović 2017, 57).

Lokalna samouprava, već decenijama nezadovoljna svojom pozicijom u novoizmenjenim tržišnim i upravnim odnosima (Petrović i Toković 2018, 83; Spasić i Backović 2017, 61), kao deo strategije gradske regeneracije izabrala je rehabilitaciju Starog grada. Inicijativa kojoj je Zavod, kao teritorijalno nadležna ustanova zaštite, priključen tokom 2016. godine razvijala se u hodu, bez jasne strategije, ali sa jasnim ciljem. Gradska uprava je Stari grad doživela kao simbol

¹⁰ Istraživanje je obuhvatilo obične građane i predstavnike lokalne samouprave i institucija.

i materijalni podsetnik u prostoru o tome šta Užice jeste.¹¹ Prepoznavanje i upotreba lokalnih resursa podrazumeva postojanje svesti o zajedničkim ciljevima svih institucija, a grada kao jedinstvenog tela koje ima sposobnost da eksploatiše i kreira nove vrednosti iz svojih resursa (Petrović i Toković 2018, 13–15). Lokalna samouprava, međutim, nije iskoristila rezultate projekta *Izazovi nove društvene integracije u Srbiji*, po kojima najveći deo stanovnika izdvaja simbole antifašističke borbe kao prepoznati lokalni resurs. Zanimarivanje i potiskivanje Narodnooslobodilačkog pokreta i spomenika koji veličaju njegove tekovine nije karakteristično samo za užički kraj i nastalo je kao posledica raspada Jugoslavije i ponovnog jačanja nacionalizma u bivšim republikama. Predstavnici grada izabrali su srednjovekovni period, koji je, kao davno prošlo vreme, bio znatno podložniji reinterpretacijama ili izmišljanju novih tradicija. U kontekstu brendiranja gradova, u kojem se kreira društveno i ekonomski prihvatljiva spoljna slika grada, tradicija se ne sagledava kao statična i nepromenljiva. Odnos prema materijalnim ostacima prošlosti nije objektivniji niti univerzalan, kakvim ga prikazuju međunarodna dokumenta (Valeta 1992. čl. 1). Zajednice imaju aktivnu ulogu u prepoznavanju i izdvajanju onih epizoda iz prošlosti koje se doživljavaju kao značajne ili korisne u savremenim društvenim kontekstima. Obnovljena citadela svojim dominantnim položajem trebalo bi da potvrđuje novi identitet stanovnika Užica, ali i poručuje posetiocima koje vrednosti se prepoznaju i ne guju na lokalnu (Slika 8).

Kao deo projekta rehabilitacije Starog grada, došlo je i do promena u zvaničnim prezentacijama grada. Projektne kampanje pratila je aktivna komunikacija sa medijima i građanima, kroz konferencije za štampu ili izveštaje o aktivnostima na zvaničnom sajtu grada.¹² Početkom 2017. godine zvanični sajt grada Užica (<https://uzice.rs>) nije aktivno promovisao materijalno kulturno nasleđe grada,

¹¹ Tokom druge polovine 20. veka konzervatorski radovi na utvrđenjima bili su ograničeni na istraživanje i konzervaciju očuvanih zidanih struktura. Početkom 21. veka započinje nova etapa u obimu i vrsti dozvoljenih intervencija. Kroz projekte međunarodne saradnje su delimično ili potpuno obnovljeni: tvrđava Bač, Vršački grad, Golubačka tvrđava, Ram, Fetislam... Inicijative za obnovu pokrenute su i za: Grad Stalać, Maglič, Solotnik, Koznik, Mileševac... Treba naglasiti da je tokom druge polovine 20. veka bilo urgentno zaštititi utvrđenja od daljeg propadanja, mada su već u ovom periodu postojale inicijative za obnovu (Đorđević 2006, 242). Ekonomska kriza devedesetih godina 20. veka samo je odgodila projekte rekonstrukcije.

¹² <https://uzice.rs/poceli-radovi-na-starom-gradu/>, objavljeno 07.08.2017. godine; <https://www.telegraf.rs/putovanja/ja-volim-srbiju/3395701-simbol-uzica-dobija-novi-izgled-rekonstrukcija-i-konzervacija-grada-sagradjenog-na-litici-iznad-reke-djetinje>, objavljeno 25.09.2021. godine; <https://informer.rs/srbija/vesti/719341/stari-grad-postao-najveca-atrakcija-uzica-obnovljenu-srednjovekovnu-tvrđjavu-posecuje-sve-vise-ljudi-foto>; objavljeno 13.07.2022. godine.

Slika 8: Stari grad, 2022. godina, Rekonstruisana citadela.
Dokumentacija Turističke organizacije Užica.

niti je imao sekcije posvećene istoriji. Kao jedini kulturno-istorijski spomenik na sajtu je bila izdvojena Stara hidrocentrala na Đetinji (Spasić i Backović 2017, 117, 119). Situacija je danas znatno promenjena. Zvanični sajt dopunjen je informacijama o istorijatu Užica, a kao dominantan deo materijalnog kulturnog nasleđa izdvojen je Stari grad. Na naslovnoj strani sajta kao jedna od četiri pokrivalice izabrana je vizura obnovljene citadele Starog grada. Na sajtu postoje i dve podsekcije *Užice za turiste* i *Najbolje užičko*. U obe podsekcije mogu se naći informacije vezane za Stari grad.¹³ Novogodišnja čestitka gradonačelnice za 2023. godinu na pozadini je imala vizuru Užica sa Starim gradom. Zvanični sajt grada ima i poddomen (stari-grad.uzice.rs/),¹⁴ koji predstavlja digitalni multimedijalni vodič kroz Stari grad *Stopama Nikole Altomanovića*. Izrazi *ponosito*, *najbolje užičko* dodatno potvrđuju odnos uprave prema Starog gradu. Gledano spolja i bez prethodnog poznavanja situacije, Stari grad predstavlja prepoznati i doživljeni simbol mesta.

Iako je Stari grad kao brend i simbol mesta izabran od strane predstavnika lokalne samouprave, vizure obnovljene citadele deljene su i od strane različitih nevladinih organizacija, turističkih organizacija, stanovnika Užica ili posetilaca.¹⁵ Vizura obnovljene citadele Starog grada izabrana je i za naslovnicu knjige *Stari gradovi Srbije* (Bosnić 2022).

¹³ <https://uzice.rs/clanci/sta-obici-i-videti/> objavljeno 15.03.2017. godine i <https://uzice.rs/clanci/najbolje-uzicko/>, objavljeno 29.09.2012. godine.

¹⁴ <https://stari-grad.uzice.rs/>, preuzeto 11.06.2022. godine.

¹⁵ <https://kompaskazesrbija.rs/uzice-sta-videti/>, preuzeto 12.06.2023. godine; <https://www.facebook.com/uzickatvrdjava/>, objavljeno 08.07.2013. godine; [*Issues in Ethnology and Anthropology, n. s. Vol. 18 Is. 3 \(2023\)*](https://uzi-</p>
</div>
<div data-bbox=)

Grad Užice proglašen je za drugu Prestonicu kulture Srbije. Informacija na sajtu Ministarstva kulture proučena je jednom fotografijom obnovljene kule citadele Starog grada.¹⁶ Naredna godina izuzetno je značajna, jer treba da ukaže u kojoj meri je kreirana javna politika uspela da utiče i transformiše postojeće identitete. Ostaje otvoreno pitanje u kom obimu će biti promovisan identitet Užica zasnovan na Starom gradu i da li će Užice iskoristiti 2024. godinu da ojača i dodatno potvrdi identitet zasnovan na Starom gradu.

Od tvrdog turskog grada do najboljeg užičkog

Danas je nemoguće proći magistralnim putem koji vodi prema Zlatiboru, a ne primetiti rekonstruisane bedeme citadele Starog grada sa glavnom kulom. Stari grad je deo modernog naselja, ali je istovremeno i izvan njega, što dodatno pojačava njegovu dominaciju prostorom (Slika 9). Procesi koji su doveli do rekonstrukcije Starog grada potvrđuju da odnos prema prostoru nije predefinisani njegovim fizičkim svojstvima, niti je nepromenljiv. Iako je Rešenje o stavljanju Užičkog grada sa podgrađem pod zaštitu države doneto još 1949. godine, bila je potrebna lokalna inicijativa da ovaj prostor zaista dobije priliku da postane deo identiteta savremenih stanovnika. Lokalna uprava, međutim, u procesima rehabilitacije nije usvojila niti otvorila raspravu o značenjima koja bi grad mo-

Slika 9: Stari grad, 2022. godina, Rekonstruisana citadela i savremeno naselje Užice. Dokumentacija Turističke organizacije Užica.

canstveno.rs/uzicanstveno/uzicki-stari-grad-prvi-deo/, objavljeno 15.06.2018. <https://srpskasrednjovekovnaistorija.com/u-uzicu-odrzana-manifestacija-viteski-cas/>, objavljeno 10.10.2022. godine

¹⁶ <https://www.kultura.gov.rs/vest/9918/uzice-prestonica-kulture-srbije-2024-godine.php>, objavljeno 23.11.2022. godine.

gao imati za različite zainteresovane grupe. Uprava nije omogućila građanima da iznesu svoje mišljenje i stavove o tome koji su dominantni vektori identiteta savremenog Užica. Značenja i vrednosti koje je prepoznala lokalna samouprava samo su jedno viđenje ili interpretacija prostora. Potomci iseljenih turskih porodica verovatno bi drugačije protumačili Stari grad i njegove strukture.

Predstavnici lokalne samouprave su u izjavama i zvaničnim prezentacijama grada potpuno utišali turski period u razvoju Starog grada. Informacije koje se mogu naći na zvaničnim sajtovima favorizuju srednjovekovnu prošlost Grada. Srednjovekovnoj istoriji utvrđenja, kao i Nikoli Altomanoviću posvećena su dva obimna pasusa dok se turska posada pominje kroz jednu rečenicu: „Tvrđava će, konačno, biti napuštena 1862. godine kada je napušta turska vojska“.¹⁷ Gotovo isti tekst se može naći na zvaničnom sajtu Turističke organizacije.¹⁸ Virtualna šetnja gradom *Stopama Nikole Altomanovića* dodatno učvršćuje povezanost Starog grada sa srednjim vekom. Utišavanje turske prošlosti, međutim, nije otpočelo 2016. godine. Stari grad se kao srednjovekovno utvrđenje navodi i u istraživanju koje je sprovedeno 2013. godine (Petrović i Toković 2018, 49, 60), a kojim su obuhvaćeni i obični građani. Ličnost Nikole Altomanovića, prkosnog srednjovekovnog velmože (Popović 1995, 80), savršeno se uklopila u savremeni i življeni erski mentalitet Užičana.

Utišavanje turske istorije Starog grada nije očito samo u kreiranju mesta od strane njegovih predstavnika. Na zvaničnom *Informacionom sistemu nepokretnih kulturnih dobara* (<https://nasledje.gov.rs>) Republike Srbije Užički grad je naveden kao *Srednjovekovni grad Užice*. U kratkom opisu stoji: „Od tada pa do pada pod Turke 1463. bio je u sastavu srpske države, ali se retko pominje u izvorima. Od 1737. do 1863. naizmenično je u rukama Srba, Austrijanaca i Turaka“.¹⁹ Stručnjak je, iako se to često zanemaruje, proizvod određenog kulturnog obrasca i istorijskih i društvenih odnosa (Babić 2018: 36–42). Moderni srpski identitet gradio se na istraživanju i promociji srednjovekovne srpske istorije, kao i materijalnim svedocima te prošlosti (Dimitrijević 2005, 6). Državne institucije i stručnjaci su i u periodu druge Jugoslavije, izvođenjem radova na konzervaciji i promociji srednjovekovnih spomenika, potvrđivali značaj ovog perioda u razvoju srpskog naroda (Milosavljević 2020: 123).²⁰ Pod pokrovitelj-

¹⁷ <https://uzice.rs/najbolje-uzicko-stari-grad-mesto-gde-se-susrecu-legenda-i-istorija-2/>, objavljeno 29.09.2022. godine.

¹⁸ <https://www.turizamuzica.org.rs/>, preuzeto 12.01.2023. godine

¹⁹ https://nasledje.gov.rs/index.cfm/spomenici/pregled_spomenika?spomenik_id=45719, preuzeto 11.06.2023. godine. Multimedijalni sadržaj koji je priložen na stranici takođe naglašava srednjovekovnu prošlost Užica, <https://www.youtube.com/watch?v=YqEu9JpG2so>, objavljeno 05.05.2017. godine.

²⁰ Socijalistička Republika Srbija je na Uneskovu Listu svetske kulturne baštine nominovala spomenike i celine koji su nastali u periodu srednjovekovne države Nema-njića: celinu Stari Ras sa Sopoćanima (1979) i Manastir Studenicu (1986).

stvom države, ojačan obrazovanjem, ovaj odnos se doživljava kao prirodan i bezvremen. Naglašavajući srednjovekovnu istoriju, lokalna samouprava je izabrala koga predstavlja i na koji način tumači prostor koji je okružuje. Unutar citadele, danas se naizmenično vijore zastava Republike Srbije i zastava grada Užica, čime su Užičani još jednom preuzeli kontrolu nad tvrđavom, simbolično označavajući pripadnost Starog grada i teritorije modernoj srpskoj državi.

Iako se tradicije i identiteti često opisuju kao nasleđeni ili urođeni, procesi oblikovanja i preoblikovanja identiteta ukazuju da se tradicije prilagođavaju ili nadograđuju, i da zajednice aktivno biraju koje delove prošlosti će zaboraviti, utišati, a koje veličati. Kultura sećanja je u isto vreme i kultura zaborava, jer se prošlost uvek ciljano komunicira i tumači. Proces veličanja, zaboravljanja i ponovnog otkrivanja prošlosti koji se odigravaju u Užicu pokazuju upravo da su zajednice – iako ne uvek aktivno angažovane u pregovorima – svesne toga šta su i koji su glavni vektori njihove pripadnosti (Smith 2006, 48–52). Primer Užica slikovito ukazuje da jedno mesto nije samo njegova fizička uslovljenost i da društvo uvek bira koje vrednosti će prepoznati i istaći, a koji elementi mogu ostati vekovima utišani dok ih zajednica ponovo ne otkrije.

Reference

- Babić, Staša. 2007. Greeks, Barbarians and Archaeologists, Mapping the Contact, *Ancient West and East* 6, 73 – 89. DOI: 10.2143/AWE.6.0.2022794.
- Babić, Staša. 2018. *Metarheologija: Ogledi o uslovima znanja o prošlosti*, Beograd: Klio.
- Bosnić, Dragan. 2022. *Stari gradovi Srbije*, Beograd: Prometej.
- Cvetičanin, Predrag. 2012. *Strategija kulturnog razvoja grada Niša od 2012–2015. godine*, Niš: Grad Niš.
- Damljanović, Tanja. 2005. „Valtrović i Milutinović: Temeljenje skica kolektivnog pamćenja“. U *Valtrović i Milutinović, dokumenti I – terenska građa 1871–1884*, uredila Tanja Damljanović. Beograd: Istorijski muzej Srbije.
- Dragičević-Šešić, Milena. 2009. Kultura u funkciji razvoja grada, *Kultura* 122–123, 20–40.
- Đorđević, Slobodan. 1980. Užički grad, Delatnost Zavoda za zaštitu spomenika kulture u Kraljevu od 1976–1980. godine, *Raška baština* 2, Kraljevo, 336–339.
- Đorđević, Slobodan. 2006. O potrebi i mogućnostima revitalizacije srednjovekovnih gradova u Srbiji, *Saopštenja XXXVII – XXXVIII*, 241–244.
- Gieryn, Thomas F., 2000. A Space for Place in Sociology, *Annual Review of Sociology* 26, 463–496. DOI: 10.1146/annurev.soc.26.1.463.
- Grujović Brković, Katarina 2015. „Rad Zavoda za zaštitu spomenika kulture u Kraljevu od osnivanja do danas“. U: *Pogled kroz nasleđe 1965–2015*, uredila Marija Đorović, 9–23. Kraljevo: Zavod za zaštitu spomenika kulture u Kraljevu.
- Howard, Judith A., 2000. Social Psychology of Identities, *Annual Review of Sociology* 26 (1), 367–393. DOI: 10.1146/annurev.soc.26.1.367.

- Kanic, Feliks. 1985. *Srbija: Zemlja i stanovništvo od rimskog doba do kraja XIX veka*, knj. 1, Beograd: Srpska književna zadruga i Rad.
- Lenarčić, Blaž. 2014. "Are We Really Alone Together? Reflections On Sociality In Contemporary Society". U: *Internet i društvo*, uredili Dragan Todorović, Dalibor Petrović i Dragan Prlja, 41–56. Niš i Beograd: Srpsko sociološko društvo, Univerzitet u Nišu – Filozofski fakultet i Institut za uporedno pravo, Beograd.
- Nenadović, Slobodan. 1980. *Zaštita graditeljskog nasleđa*, Beograd: Arhitektonski fakultet.
- Marasović, Tomislav. 1985. *Aktivni pristup graditeljskom nasleđu*, Split: Sveučilište u Splitu – Filozofski fakultet u Zadru, Društvo konzervatora Hrvatske, Sveučilište u Zagrebu – Arhitektonski fakultet.
- McDowell, Sara. 2008. Heritage, memory and identity. In *The Ashgate Research Companion to Heritage and Identity*, edited by Brian Graham i Peter Howard, 37–54. Farnham: Ashgate Publishing. DOI: <https://doi.org/10.4324/9781315613031>
- Milivojević, Dejan. 2013. Iz istorije nastanka Trga partizana u Užicu, *Izgradnja 67* (7–8): 314–328.
- Milosavljević, Monika. 2020. *Osvit arheologije, geneza kulturno-istorijskog pristupa u arheologiji Srbije*, Beograd: Dosije studio.
- Petrović, Mina i Milena Toković. 2018. *Gradovi u ogledalu: između identiteta i brend imidža*, Beograd: Filozofski fakultet, Univerzitet u Beogradu i Institut za sociološka istraživanja.
- Popović, Marko. 1995. *Užički grad*, Užice: Istorijski arhiv Užice.
- Randelović, Nebojša i Aleksandar Đorđević. 2010. Protokol konferencije u Kanlidži, *Zbornik radova Pravnog fakulteta u Nišu LV*, 111–128.
- Ristić, Dušan, Ana Pajvančić Cizelj i Dušan Marinković. 2014. „Mapiranje društvene geografije interneta: značenja, materijalnost, moć“, u: *Internet i društvo*, uredili Dragan Todorović, Dalibor Petrović i Dragan Prlja, 23–40. Niš i Beograd: Srpsko sociološko društvo, Univerzitet u Nišu – Filozofski fakultet i Institut za uporedno pravo, Beograd.
- Smith, Lorajane. 2006. *Uses of Heritage*, Oxford: Routledge. DOI: 10.4324/9780203602263
- Spasić, Ivana i Vera Backović. 2017. *Gradovi u potrazi za identitetom*, Beograd: Filozofski fakultet, Univerzitet u Beogradu i Institut za sociološka istraživanja.
- Tilley, Christopher. 1994. *A Phenomenology of Landscape: Places, Paths and Monuments*. Oxford: Berg.
- Tomić, Stevan, 1958. *Pravna zaštita spomenika kulture u Jugoslaviji*, Beograd: Savezni institut za zaštitu spomenika kulture.
- Vukadin, Obrenija i Dušica Minić. 1980. Užički grad, Delatnost Zavoda za zaštitu spomenika kulture u Kraljevu od 1976–1980. godine, *Raška baština 2*, Kraljevo, 305–306.

Dokumenta

- Faro, 2005. Okvirna konvencija Saveta Evrope o vrednosti kulturnog nasleđa za društvo, *Službeni glasnik RS*, broj 1/2010.
- Granada, 1985. Konvencija o zaštiti evropskog arhitektonskog blaga, *Službeni list SFRJ* broj 4/1991.

- Hag, 1954. Zakon o ratifikaciji Konvencije za zaštitu kulturnih dobara u slučaju oružanog sukoba, *Službeni list FNRJ* 4/56 i *Službeni list SRJ* broj 7/2002.
- Odluka, 1979. Odluka o utvrđivanju nepokretnih kulturnih dobara od izuzetnog značaja i od velikog značaja, *Službeni glasnik Socijalističke Republike Srbije* broj 14/79.
- Pariz, 1954. European Cultural Convention, [https://www.kultura.gov.rs/extfile/sr/5141/1.%20Evropska%20%20konvencija%20o%20kulturi%20\(Pariz,%201954\).pdf](https://www.kultura.gov.rs/extfile/sr/5141/1.%20Evropska%20%20konvencija%20o%20kulturi%20(Pariz,%201954).pdf)
- Pariz, 1972. Konvencija o zaštiti svetske kulturne i prirodne baštine, *Službeni list SFRJ* broj 56/74.
- Rešenje, 1949. Rešenje Zavoda za zaštitu i naučno proučavanje spomenika kulture Narodne Republike Srbije broj 1840/49 od 24.10.1949. godine.
- Valeta, 1992. Evropska konvencija o zaštiti arheološkog nasleđa, revidirana, *Službeni glasnik RS* broj 42/2009.
- Venecija, 1964. Međunarodna povelja o zaštiti i restauraciji spomenika i područja, <https://dokumen.tips/documents/venecijanska-povelja.html>.

Marija Aleksić Čevrljaković

Institute for the Protection of Cultural Monuments Kraljevo
alexazunjic@gmail.coms

Creating a Place:

Identities Shaped by the Material Traces of the Past.

Case-study of the Old Town of Užice

The paper rests on the idea that the meanings and values of a place are flexible and changing, depending on the cultural and social values. The inhabitants of a certain place share the associations concerning it and its built elements. These shared associations or experiences create the perception of unity and shape a community. Various meanings were ascribed to the Old Town of Užice from the second half of the 14th century until 1863, when it was devastated. During the last four centuries of its existence, it presented a threat for the Christian inhabitants, so after its Turkish crew left, “the Serbs hastily destroyed the fort”. The survey conducted in 2013 showed that neither its position at the outskirts of the modern city, nor its special status gained by the administrative protection (granted in 1949) were sufficient to generate the positive attitude by the local population. By the beginning of the 21st century the Old Town was neglected and did not take part in the life of the modern settlement. With the dissolution of the former state and the abandonment of the traditions associated to the anti-Fascist struggle, Užice lost its esteem. The local authorities, dissatisfied by their position in the changed economic and political circumstances, decided to prioritize the rehabilitation of the Old Town in their strategy of the city regeneration. This meant the reconstruction of the Medieval fortress of Nikola

Altmanović (14th cent.), and the Turkish period in the development of the Old Town was totally silenced. The official portals emphasize the Medieval past of the Old Town, in accordance with the modern Serbian identity, that was built and is still confirmed by the research and promotion of the Medieval history and its material traces. The narrative of the organic links between the modern nation and the Medieval heritage is fundamentally naturalized, indicating the Authorized Heritage Discourse in action, and the influence of the state and the experts on the relations a community creates towards the past. The processes that led to the reconstruction of the Old Town confirm that the relationship to spaces is not pre-defined by their physical characteristics, nor stable. The example of Užice vividly illustrates that a society always chooses which values should be emphasized, and which are the ones to be silenced or forgotten.

Keywords: Užice Old Town, architectural cultural heritage, identity, place, rehabilitation

*Créer un lieu:
identités formées par les vestiges matériels du passé
Exemple de Stari grad à Užice*

La ville d'Užice et sa basse-ville « ont été mises sous protection de l'État » en 1949. Les habitants d'Užice moderne appellent les vestiges des fortifications sur la rive gauche de la rivière Đetinja *Stari grad*. L'idée de cet article est que les significations ou les valeurs d'un lieu sont variables, flexibles et dépendantes de la culture, c'est-à-dire de la société et de ses valeurs. Les habitants d'un certain lieu ont des associations communes ou partagées liées au lieu ou à ses parties construites. Les associations ou expériences communes créent un sentiment d'unité formant la communauté. Entre la seconde moitié du 14e siècle et sa destruction en 1863, différentes significations ont été attribuées à *Stari grad*. Pendant les quatre derniers siècles de son histoire, elle représentait une menace pour la population chrétienne, et c'est pourquoi, après le départ des Turcs et le dynamitage, « les Serbes se sont dépêchés de détruire la forteresse ». Les recherches menées en 2013 ont démontré que la position de la ville à la périphérie de l'agglomération moderne, ainsi que le statut particulier obtenu par sa mise sous la protection de l'État, n'étaient pas suffisants pour créer des relations privilégiées chez la population locale. Le début du 21e siècle a vu *Stari grad* négligé et sans place particulière dans la vie de la ville moderne. L'administration locale, insatisfaite de sa position dans les relations commerciales et administratives nouvellement modifiées, a choisi de réhabiliter *Stari grad* dans le cadre de la stratégie de régénération de la ville. Avec l'effondrement de l'État et l'abolition des traditions liées à la lutte antifasciste, Užice perd de son impor-

tance, ce qui se ressent également dans l'attitude des habitants envers la ville où ils vivent. Pour l'administration de la ville la réhabilitation de Stari grad comprenait la reconstruction de la forteresse médiévale de Nikola Altomanović (14e siècle). Par la dissémination du projet, l'administration a complètement fait taire la période turque dans le développement de Stari grad. Les portails officiels soulignent le passé médiéval de Grad, ce qui correspond aux fondements de l'identité serbe moderne qui était construite et est encore en train de confirmation par la recherche et la promotion de l'histoire médiévale serbe ainsi que par ses témoins matériels. Le récit pleinement naturalisé sur le lien organique entre la nation moderne et le patrimoine médiéval est en réalité un indicateur de fonctionnement du discours autorisé sur le patrimoine et sur l'influence de l'État et des experts sur les relations que la communauté construit avec le passé. Les processus ayant conduit à la reconstruction de Stari grad confirment que le rapport aux espaces n'est pas prédéfini par ses propriétés physiques ni invariable non plus. L'exemple d'Užice montre clairement qu'un lieu ne se réduit pas seulement à sa condition physique et que la société choisit toujours quelles valeurs reconnaître et mettre en valeur et quels éléments faire taire ou oublier jusqu'à ce qu'elle les redécouvre.

Mots-clés: Stari grad Užice, patrimoine culturel architectural, identité, lieu, réhabilitation

Primljeno / Received: 4.7.2023.

Prihvaćeno / Accepted: 20.7.2023.